

УДК 821.162.1

Кияк Ірина

(Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка)

ФУТУРОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ У ТВОРЧОСТІ СТАНІСЛАВА ЛЕМА

Стаття, є продовженнями досліджень величезної філософсько-футурологічної спадщини Станіслава Лема. Особлива увага скерована на аналіз піднятих в останні роки творчості С.Лема актуальних і дискусійних питань у сфері науково-технологічного передбачення, етичних аспектів сучасної інформаційної революції. Завдяки С.Лему маємо можливість переноситись у здавалось би недоступні образи світи.

Після загальновідомого буму фантастики в 60-і роки минулого століття у наш час знову зростає інтерес до творів цього жанру, розширюється коло авторів, збільшуються кількісні показники накладів видань. Вагоме місце у публікаціях фантастично-футурологічного жанру належить і творам Станіслава Лема. Тому не може бути жодних заперечень проти нагальної потреби наблизитись до джерел творчості Станіслава Лема, сформулювати своє бачення не лише його літературних творів, а, насамперед, життєвих принципів письменника – людини, перші кроки якої були зроблені на українській землі [1].

Славу одного з найвидатніших майстрів вказаного жанру забезпечив С.Лему величезний його літературний спадок, перекладений різними мовами світу. Його доробок можна умовно поділити на дві групи. "Едем" (1959), "Повернення з зірок" (1961), "Солярис" (1961), "Непереможені" (1964), "Голос Господа" (1968), "Оповіді про пілота Піркса" (1968) витримані в серйозній тональності й належать до класичних зразків жанру, який Лем розвинув і вдосконалив. Другу групу становлять твори з гротесковим забарвленням, несерйозні, часто стилізовані під традиційні літературні форми (казка, щоденник, лицарський епос, філософська притча): "Зоряні щоденники" (1957), "Щоденник, знайдений у ванні" (1961), "Казки роботів" (1964), "Кіберіада" (1965), "Локальна візія" (1982), "Мир на Землі" (1987). В останнє десятиліття більшість із цих творів стали складовими великого проекту ще прижиттєвого перевидання польською мовою у варшавському видавництві "Interart" [2, 3].

Аналізу творчості Станіслава Лема найбільше уваги приділив польський дослідник Єжи Яжемський. Його аналітично-критичні оцінки у вигляді післямови завершують кожен том із серії видань Станіслава Лема [4]. У вітчизняному літературознавстві критики

© Кияк Ірина, 2007

зосереджувались здебільшого на найбільш популярних творах фантаста, до яких належить "Солярис", що отримав і своє кінематографічне трактування.

Письменницький метод (який Лем бажає називати своєю письменницькою поведінкою) впродовж років мінявся, хоча й досить повільно. Свої перші романи, про які він згадував із почуттям незручності (а це – "Астронавти" й "Магелланова хмара"), писались за майже готовим планом. Подібним чином були написані всі романи групи "Солярис", щодо яких автор зізнається у своїй раціональності: планує і komponує знаючи багато наперед. Через багато років після написання цих романів Лем змушений визнати, що в них відсутня позитивна кореляція між спонтанністю письменницької праці та якістю написаного. При використанні такого методу роботи, що нагадує метод проб і помилок, виникають паузи, відкриваються оманливі шляхи й доводиться шукати вихід із глухого кута. Досвід, отриманий за роки боротьби з текстом, підказує письменнику в жодному разі не спішити продовжувати написане, поки воно хоча б частково не дозріло. З часом Лем навчиться уникати спонтанності раннього періоду, коли, починаючи писати, не мав найменшого уявлення про загальне, фабулу, проблематику й діючих осіб [4].

Оригінальна ідея, якою Лем керувався при написанні рецензій на неіснуючі книги (наприклад, "Абсолютна пустота", "Уявна величина"), за його визначенням була спрямована на створення системи знань про вигаданий світ загалом. Методи, якими користується Лем, з часом не лише ускладнюються, а й збагачуються: поза белетристикою це такі самостійні книги, як твір із теорії літератури, що базується на емпіриці, а також "Фантастика і футурологія", "Сума технологій" – своєрідна "скептична футурологія", "Діалоги" про потенційні можливості розвитку кібернетики, есе на різні теми ("Біологія і цінності", "Патологія соціалізму"). Все це Лем називає "моє тяжіння до реалізму у науковій фантастиці". А на прикладі "Суми технологій" автор робить висновок-самооцінку: "...я, правда, розчарований, але без відчаю удосконалювач світу. Бо я не оцінюю людство як повністю безнадійний і невиліковний випадок" [3].

Станіслав Лем на початку й у часи піднесення творчості був, звичайно ж, не єдиним "воїном на полі" фантастики. Серед його попередників у польській літературі можна згадати автора історико-пригодницьких повістей оригінального письменника Владислава Лозинського (1843-1913). Його "Око пророка" – одна з дуже популярних у Польщі книжок, уперше видана 1899 року у Львові. Вона багато разів (більше 6 разів) перекладалась і досі не сходить із книжкових полиць. Автор переносить читача в XVII століття. Книгу

"Око пророка" високо оцінив свого часу Іван Франко. А переклад із польської здійснив Т.І. Франко (за виданням : *Władysław Loziński. Oko proroka czyli Hanusz Bystry i jego przygody. Wydawnictwo literackie. Krakow, 1957*) [6].

Повернемось до творів Станіслава Лема. Для порівняння різних стилів фантастів ХХ ст. (Лем і Бредбері) дамо коротку характеристику його повісті "Маска", яка здивувала самого автора [6]. Головний мотив цієї дивної історії прозвучав ще в "Солярисі". Це мотив істоти, що є не людиною, а штучним творінням (як і героїня "Соляриса" Харі). Про які ж проблеми говорить автор "Маски"? Передусім це така раціональна проблема класичної філософії, відома як "проблема свободної волі", але в кібернетичному аспекті: штучна істота сконструйована так, щоб виконувати програми. Чи може така істота збунтуватися проти такої програми? Це питання автор вирішує в дусі вказівок кібернетики: будь-який пристрій, здатний до активних дій за певною програмою, не в змозі досягнути повної самосвідомості, в питанні з якою метою і в яких обмеженнях він може діяти. Проблема автодескрипції – повного самопізнання власних психологічних процесів, може бути розв'язана лише шляхом колективних зусиль всієї науки.

З іншого боку, "Маска" є спробою художнього моделювання у фантастичних умовах із використанням традицій романтичної повісті (середньовічне королівство і створений автомат, абсолютно подібний до людини). Паралельно присутні у повісті кохання з першого погляду, що виникає під час королівського балу, й запрограмований мозок штучної істоти. Окрім готично-романтичного мотиву, має місце й незвичайне перетворення героїні, викликане закладеною програмою. Задум "Маски" полягає в тому, щоб розглянути мистецтво кібернетичного конструювання, яке при певних умовах може бути використане для зла, з аморальною метою. Отже, підсумовуючи, у фантастичних обставинах повісті заторкується далеко не фантазійна проблема.

В інших повістях Станіслава Лема, умовно об'єднаних у серію "Творці та роботи", автор знову перебуває на передових рубежах сучасної науки. Наприклад, у творі "Професор А. Донда" це не лише питання програмування комп'ютерів, а й використання сучасної техніки для доказу того, що матерія та енергія мають масу. Так з'являється закон Донди, згідно з яким інформація має масу. А поряд із такими машинами – натовпи футурологів, які розв'язують модні питання розрахунку варіантів нульового приросту економіки [7]. З цього приводу доцільно згадати афоризм Станіслава Лема: "Якщо пекло існує, то воно обов'язково комп'ютеризоване" [8]. Цей

"фаустовський" вислів особливо доречний у контексті оповідання С. Лема "Пан Ф.", що належить до його циклу "ненаписаних книг". Оповідання було вперше опубліковане ще 1976 р. у ФРН німецькою мовою і тільки в 2004 р. тижневик "Tygodnik powszechny" (№33) подав його польський переклад, здійснений сином письменника Томашем Лемом. Це своєрідна полеміка С. Лема з філософським романом "Доктор Фауст" Томаса Манна. С. Лем пояснює, чому сьогодні неможливо написати версію "Фауста" двадцятого століття – тому, що індивідуальна доля не може бути моделлю колективної долі. Долю суспільства не вдається втиснути в якусь індивідуальну так, щоб вона була спроможна здійснити акт правосуддя в категоріях пізнання. "Я написав це тому, що подібних текстів у світі страшно багато" [8].

А як по-сучасному звучать сторінки "Системи зброї двадцять першого століття"! Станіслав Лем намагається встановити характер катаклізму планетарного масштабу, коли метеорит великих розмірів і маси, пробивши захисний шар атмосфери, зіштовхується із Землею. Пророчо звучать слова Станіслава Лема, написані в 70-ті роки стосовно вбивчого впливу на біосферу Землі такого зіткнення, доведено комп'ютерним моделюванням 80-х років ХХ століття. Дослідженнями палеонтологів наприкінці цього ж століття показана відсутність перспектив еволюційного розвитку динозаврів.

В особі фантаста Станіслава Лема світова наука отримала не лише популяризатора і прогнозиста її досягнень, а й захисника від так званої "лженауки", окультизму, від всяких "ясновидців". Все це він називає "ванькою-встанькою історії", бо час від часу навколо цих питань починається своєрідна лихоманка. І він з повним правом виконував свою наукознавчу місію, адже цікавився цими питаннями понад 30 років, знав тих знаменитих медіумів, яких пізніше викривали як шахраїв.

Авторитет Станіслава Лема в космології давав йому право дискутувати на наукові теми з сучасними йому вченими. Так, на статтю професора І.С. Шкловського "Про можливість унікальності розумового життя у Всесвіті" (журнал "Вопросы философии", 1976, № 9) Станіслав Лем відповів публікацією "Чи самотні ми у Всесвіті?". Песимістичним поглядом Шкловського він протиставляє свою позицію: "Дискусія, не оперта на нові факти чи ж на принципово нові й водночас логічно бездоганні інтерпретації вже відомих фактів, позбавлена змісту хоча б тому, що вона легко може вироджуватися в безплідне схоластичне словоблуддя. З цього приводу видатному радянському радіоастроному я хочу протиставити не непохитну віру в існування "Інших", а скоріш за все щось на зразок робочого аналізу найбільш загальних аспектів проблеми в цілому. І до того ж такого

аналізу, який не виливає дитини з водою, але й не підігріває воду для неіснуючої дитини". Станіслав Лем використовує і спеціальні методи, наприклад, імовірнісних міркувань, якими можна узгодити думки оптимістів і песимістів: "...імовірності, на яких спочивають всі будівлі подібних міркувань, у значній мірі суб'єктивні, тобто впливають із інтуїтивних переконань. Правда, переконання ці базуються на величезній сумі знань, але можливостей підтвердження їх дослідним шляхом немає. Наші знання обертаються по суті не незнанням, яке подекуди заповнюється хоча й компетентними, але все-таки здогадками". Астрофічним і комічним "чудесам" неодноразово приділяє увагу Станіслав Лем, не тільки полемізуючи з професором Шкловським з приводу пульсарів, а й розглядаючи можливості позапланетних контактів, використовуючи гіпотези, ґрунтовані на достовірних даних природничих наук, насамперед, фізики та біології. Всупереч своїм опонентам, Станіслав Лем у своїх розрахунках бере до уваги принципи відмінності шляхів еволюції у Всесвіті.

Один із найбільш фундаментальних творів Станіслава Лема, написаних на початку 70-х років і доопрацьованих у 90-х, є "Сума технологій". Сама назва твору перегукується з "Теологічною сумою" Фоми Аквінського. З іншого боку, вона містить аналіз найсучасніших проблем існування цивілізації, на кшталт космічних катастроф, хаосу й порядку, особистості та інформації, а також мовної інженерії, конструкції життя й смерті, біоніки й біокібернетики.

З-поміж найбільших есе Станіслава Лема "Сума технологій" посідає чільне місце. І на думку найбільшого знавця й дослідника творчості Станіслава Лема Єжи Яжемського, "Сума технологій" значно потужніша, ніж його кібернетичні діалоги, фантастика й футурологія. Особливість "Суми технологій" полягає в тому, що есе торкається сучасних проблем, які потребують вирішення для реалізації людської культури й техніки. "Сума технологій" будує футуристичні проекти, подає сміливі гіпотези, вказує на шляхи, якими необхідно йти. На думку автора, людська думка є як технічною, так і винахідницькою, а слідом за ними й культура, яка надто від них залежна. Конструкційною віссю "Суми технологій" є оригінальні ідеї та прогнози, які здебільшого встигли витримати неодноразову перевірку від часу написання книжки.

Від самого початку "Суму технологій" було задумано як твір, що проектує майбутнє, яке подається, передусім, не як автоматична зміна часу, а через історію науки або технологічних відкриттів. За думкою Єжи Яжемського, ідеї, висловлені Лемом у 60-х роках, знайшли своє підтвердження. Проте "Сума технологій" не є результатом якогось ясновидіння. Важливо інше – Станіслав Лем передбачив головні

напрямки еволюції технологічного інструментарію цивілізації, що дозволило йому побачити можливі плюси й мінуси, які можуть виникнути в майбутньому для суспільства і особистості.

Чим був забезпечений успіх "Суми технологій"? Насамперед, ідеями співставлення біологічної еволюції з процесами розвитку технологій, на які опирається суспільний розвиток. Тим самим технологічна еволюція отримала цікаве дзеркальне відображення, що дозволило досліджувати динаміку в нових незвичних категоріях. Окрім того, саме Лем запропонував зразки майбутньої техніки шукати у світі природи, яка повинна надихати конструкторів як творіння найбільш ефективного й перевірене часом. У технологіях природи реалізуються не тільки мікромініатюризація, поєднана з найвищою надійністю, а й самодостатністю організмів, їх здатність до саморегуляції, пристосування до змін середовища. У "Сумі технологій" важливим є, передусім, розмежування біологічної еволюції і еволюції самого розуму, відкидання припущення, що існує проста й однозначна залежність: "чим більше розуму, тим більше конструкційної досконалості". Такий підхід відкриває можливості до широкого використання в техніці розв'язань, запозичених від істот, які знаходяться на значно нижчому щаблі еволюційного розвитку. Для Лема це можуть бути, наприклад, бактерії або мухи, або організми, позбавлені вищого інтелекту, які можна було б, на думку автора, модифікувати й використовувати для задоволення людських потреб.

Еволюційний процес, поданий у "Сумі технологій", має два аспекти: з одного боку, міняється в часі, розростається як дерево схематичного конструювання живих істот, які еволюційно переборюють технологічні бар'єри, з іншого боку, у Лема присутня еволюція самого розуму, який формується й розвивається не самостійно, а як перехідне зосередження людських тіл, що проектують простір у вигляді штучно створених думуючих машин, а пізніше, мабуть, і цілих галактик.

Важливим є задум "Суми технологій" – визначити організацію і цілісність, що є доступною думці, космосу як осередку життя. Водночас автор намагається показати, як значно інтелігентніше можна перебудувати космос, щоб розділити явища на природні й штучні, а з іншого боку – оточити себе ілюзією світу як фантому, створеного безпосередньо хімічними, електронними, людськими задумами. Автор "Суми технологій" своїми прогнозами й передбаченнями технічного озброєння людської буденності дивує навіть футурологів.. У "Сумі технологій" знаходимо роздуми про надлюдське пізнання і суспільні істоти, думки щодо таємниць еволюції тіл і роздуми про стосунки в світі. Ідеї в "Сумі технологій" дотичні до порядку в релігії та природі і певною мірою формують їх правила.

Лем конструює не атеїстичну парадигму космосу, в якій місце Бога займає Розум, а як силу, яка незалежна від біології і еволюціонує до власних цілей. Конструкційна схема Станіслава Лема передбачає взаємну еволюцію: біологічну й технологічну, Природи й Розуму.

Визначальний сенс авторських міркувань незмінний: "Сума технологій" і надалі залишається книгою, яка дивує не зважаючи на свої понад тридцять років, актуальністю, спонукає до дискусії і продовження. Це справжня "сума", що творить будову Лемового світу. І тому її варто перечитувати й торкатися піднятих у ній дискусійних питань.

Подальші кроки з прогностичним забарвленням знаходимо у порівняно недавньому (1999 р.) збірнику есе "Мегабітова бомба" [9], що є певною мірою відповіддю на статтю відомого фізика П. Девіса, на його космогонічну теорію. Ідеї, гіпотези, викладені в цьому збірнику, вириваються поза існуючі межі з користю для людства. Тематика "Мегабітової бомби" концентрується навколо практичних пересторог, пов'язаних з неконтрольованим розвитком інформаційної техніки. Коментуючи те, що народжується зараз на наших очах у сфері науки й техніки, Станіслав Лем задається питаннями стосовно перспектив Інтернету, наслідків глобальної комп'ютеризації, можливостей створення штучної інтелігенції, а також розмірковує про природу мислення, розуму, свідомості. Важливі не лише технологічні, а й етичні аспекти сучасної інформаційної революції у світі, провідником у якому є Станіслав Лем і який часом недоступний для повного розуміння.

Посилання на філософсько-технологічні прогнози Станіслава Лема знаходимо і в академічній філософській літературі. Наприклад, у збірнику статей "Людина в есенційних та екзистенційних вимірах" [10] автори, дискутуючи про виникнення різних стилів мислення, звертаються до "Мегабітової бомби" Станіслава Лема при їх розгляді не лише в релігії та філософії, а й навіть у процесі інженерно-промислового створення смертоносної зброї або чудодійних ліків і терапевтичних методів. І в цьому факти засвідчують таку принципову обставину, як розмаїття розумності. Те, що одні й ті самі наукові, художні, літературні тексти різні люди можуть тлумачити по-різному, оцінювати як глибокі або поверхові – все це переконливо ілюструє реальний плюралізм варіантів вияву розумності.

На завершення подаємо власний переклад із польської мови останнього абзацу "Мегабітової бомби" Станіслава Лема [9]: "XXI ст. буде іншим за його чисельні передбачення, які наповнені дивними думками. Можливо, воно буде жорстокішим від нашого кривавого століття. Те, що глобально передове, погано піддається упередженням

(як розпад ССРСР, триумфи біотехніки чи системний зв'язок світу). Можливо, світ і справді немає граней, а лише ми самі прориви й грані творимо".

Вивчення таких граней у футурологічній творчості Станіслава Лема потребує продовження, а до його поради має прислухатись сучасне інформаційно-комунікаційне суспільство.

Список використаних джерел та літератури

1. Лем С. Високий Замок. – Львів: ЛА "Піраміда", 2002.
2. Lem S. Fantastyka i futurologia. – Warszawa: Interart, 1996. – tom 1,2,3.
3. Lem S. Summa technologiae. – Warszawa: Interart, 1996. – tom 1,2.
4. Jarzębski J. Summa // Summa technologiae. – Warszawa: Interart, 1996. – tom 1.- S. 238-244.
5. Jarzębski J. Wszechświat Lema. – Krakow: Wydawnictwo Literackie, 2002.
6. Лозинський В. Око пророка. – Київ: "Молодь", 1961.
7. Лем С. Маска. Не только фантастика. – М.: Наука, 1990.
8. Лем С. Господин Ф.// Литературный журнал "Реальность фантастики", 2006.– №4. – С. 78-88.
9. Lem S. Bomba megabitowa. – Krakow: Wyd. lit., 1999.
10. Табачковський В., Дондюк А. та ін. Людина в есенційних та екзистенційних вимірах. – Київ: "Наукова думка", 2004.

Kijak I. Futurologiczne podstawy w twórczości Stanisława Lema.

Artykuł, jest kontynuacją badań nad spuścizną filozoficzno-futurologiczną St. Lema. Przede wszystkim, szczególna uwaga jest skierowana na analizę aktualnych oraz dyskusyjnych pytań, podjętych w ostatnich latach twórczości St. Lema. Chodzi o pytania w sferze naukowo-technicznych przewidywań, etycznych aspektów dzisiejszej rewolucji informatycznej. Dzięki St. Lemowi mamy możliwość przeniesienia się w tzw. niedostępne obrazy-światy.

Kyyak I. Futurological Means in the Crative Work of Stanislav Lem.

Materials given in the article are continuation of research work of great philosophical-futurological heritage of Stanislav Lem. First of all, significant attention is paid to the analys of actual and discussing questions raised for the last years of creative work of Stanislav Lem in the sphere of scientific-technological forecasting, ethical aspects of modern informational revolution. Owing to Stanislav Lem, we have an opportunity to transfer ourselves to inaccessible wolds-images as it could seem.